

Ἄνάμεσα στὸ χεῖλος τῆς Κολάσεως
καὶ στὰ χέρια τοῦ Ἐλεήμονος Θεοῦ.
Ἄπὸ τὸν πρίγκιπα τῶν μελωδῶν
στὸ ἠδύμολπο τρυγόνι τῆς Σκιάθου*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ**

*Στὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο
Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Ἰερώνυμο,
γιὰ τὴν ἀδιάκοπη ἐμπιστοσύνη καὶ ἀγάπη του
ἀφότου πρωτοσυναντηθήκαμε στὰ θρανία
τοῦ Β΄ Γυμνασίου Ἀρρένων Χαλκίδος,
εὐγνωμόνως*

Ἡ τρομερὴ φράση τοῦ ὀσίου Σιλουανοῦ τοῦ Ἀθωνίτου, *Κράτει τὸν νοῦν σου εἰς τὸν Ἄδην καὶ μὴ ἀπελπίζου*¹, μᾶς πάει σὲ μιὰ ὁμολογῆ εἰκαστικὴ ἀπόδοση: Στὴ σκηνὴ τῆς *Κλίμακος* τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, μοναστικὴ παραλλαγὴ τῆς

* Μὲ ἴδιο σχεδὸν τίτλο παρουσιάστηκε τὸ κείμενο σὲ συντομότερη μορφὴ προφορικῆς ἀνακοίνωσης κατὰ τὴν ἡμερίδα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος *Ἡ διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ συμπληρώσεως 100 χρόνων ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ μεγάλου λογοτέχνη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ. κ. Ἰερωνύμου, Ἀθήνα (αἴθουσα Παλαιᾶς Βουλῆς), Σάββατο 10 Δεκεμβρίου 2011. Τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος καὶ Ἄλμυρου κ. Ἰγνάτιο καὶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ περιοδικοῦ κ. Στ. Γιαγκάζογλου, Δρ. Θ., εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἐδῶ παρουσίαση. Εὐγνώμων εἶμαι στὸν πρόεδρο τῆς συνεδρίας Πρωτοπρεσβ. π. Γ. Δ. Μεταλληνό, Ὁμ. Καθηγητὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὰ κολακευτικὰ του σχόλια. Ἡ φιλόφρων φιλοξενία πὸς μὲν προσφέρθηκε ἀπὸ τὴν διεύθυνση τῆς Θεολογίας ἐλπίζω νὰ μὴ προοιδοῖται ὑπερβολικὰ στὰ ὅσα ἀκολουθοῦν ἀπὸ ἓναν μὴ θεολόγο ἢ νεοελληνιστὴ. – Γιὰ νὰ κρατηθεῖ ὁ τύπος τοῦ προφορικοῦ δοκιμίου ἢ τεκμηρίωση περιορίστηκε στὰ ἀναγκαῖα.*

** Ὁ Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος εἶναι τ. Καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου τῆς Κύπρου.

1. ΑΡΧΙΜ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, Ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἰ. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1973 (καὶ νεώτερες ἐπανεκδόσεις).

Ἐσχάτης Κρίσεως², ὅπου ἀσκητὲς καὶ ἱερωμένοι ἀκροζυγιάζονται στὴ μετέωρη κλίμακα, πάνω ἀπὸ τὸ χαῖνον στόμα τοῦ ἀκόρεστου Ἄδη· ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κλίμακας, σχεδὸν μέσα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πολυεύσπλαχνου Χριστοῦ, συναθλητὲς τους κατακορημνίζονται στὰ φρικώδη σαγόνια τοῦ τέρατος. Ὁ ἀγώνας μὲ τὸν Ἀρχέκακο εἶναι ἀδυσώπητος ἕως τὰ ἔσχατα τοῦ βίου, μᾶς λέγει ὁ μεγάλος ἀσκητὴς τοῦ Σινᾶ, γιὰ νὰ μᾶς παρηγορήσει ὁ Ἀθωνίτης ἀδελφός του πὼς μολαταῦτα δὲν εἶναι ἀνέλπιδος· ἡ τελευταία λέξη ἀνήκει στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη τὶς περισσότερες ἐκδόσεις καὶ ἐρμηνεῖες ἢ παρερμηνεῖες μετράει ἡ *Φόνισσα*³. Ἄν καὶ τὴν τιλοφορεῖ ὁ ἴδιος “κοινωνικὸν μυθιστόρημα”, γραμμένο τὴν περίοδο τῆς ὠριμότητάς του (1903)⁴, καὶ ἐνῶ πράγματι ἀσκεῖ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως ἄλλωστε ἦταν τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς –θυμίζω συγχρόνους του ὀγκόλιθους σὰν τοὺς Ντίκενς, Ντοστογιέφσκυ, Ἴψεν, Ζολά, Τολστόι–, ὁ Σκιαθίτης δὲν ἐπαγγέλλεται κανέναν ἐγκόσμιο παράδεισο μὲ τιμωρία τοῦ Κακοῦ καὶ θριάμβο τοῦ Καλοῦ. Ἡ ἡρώιδα του Φραγκογιαννοῦ μπορεῖ νὰ κατέχει τυπικὰ τὴν παράδοσή της –προσεύχεται καὶ ὑποπιθυρίζει τὴ μονολόγιστη καρδιακὴ προσευχή–, ὥστόσο δὲν καταφέρνει νὰ ἀποτρέψει τὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ στυγερὲς πράξεις. Ὁ ἀναγνώστης ἀναμένει ὁ θάνατός της νὰ εἶναι ὑποδειγματικός, κατὰ τὴν ἀνθρώπινη ἢ τὴ θεία δικαιοσύνη, ἂν ἀντιλαμ-

2. Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῆς *Κλίμακος* τοῦ Ἰωάννου παραμένει χρήσιμη ἡ μελέτη τοῦ J. R. MARTIN, *The illustration of The heavenly ladder of John Climacus*, Princeton Univ. Press 1954· νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν *Κλίμακα* ἐν γένει βλ. στὸν JOHN CHRYSYSAVGIS, *From the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*, Ashgate 2004. Ἡ ἐδῶ μεταβυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ 17ου αἰ. συνδυάζει τὸ κύριο θέμα (ἀριστερά) μὲ τὸν Ἰωάννη τὸν Σιναῖτη (δεξιά) νὰ δέχεται τὸν φωτισμὸ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος κατὰ τὴ συγγραφὴ, ὑπενθυμίζοντας ἀντίστοιχη εἰκονογραφία τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐμπνεομένου τὴν *Ἀποκάλυψιν* συνδυάζονται πρωτότυπα καὶ θεολογικῶς ἄρτια ἢ μοναστικὴ ἀσκητικὴ μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ Ἀποκάλυψη.

3. Χρησιμοποιεῖται τὸ κείμενο τῆς πεντάτομης κριτικῆς ἔκδοσης τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο (Ἀθήνα: Δόμος, 1981-1988), τόμ. 3, σσ. 417-520, μὲ βελτιώσεις γραφῶν ἀπὸ τὴ δεκαπεντάτομη ἐπανεκδόση στὸ *Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, Ἀθήνα 2011, σσ. 23-185, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐπιμέρους ἐκδόσεις ἐπισημαίνεται ἐκεῖνη τοῦ Στ. Ζουμπουλάκη, Ἀθήνα: Ἐστία, 2001. Σημειώνεται ὅτι ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἀντιφωνώντας κατὰ τὴν ἀνακήρυξή του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (7.12.2011), συγκατέλεξε στὰ desiderata τῆς παπαδιαμαντολογίας καὶ τὴ συστηματικὴ καταγραφή τῶν ἐκδόσεων τῆς *Φόνισσας* καὶ τῶν συναφῶν μελετῶν.

4. Πρὸβλ. τὸ ὑπόμνημα στὰ *Ἄπαντα*, ὁ.π., σσ. 689-690.

βανόμαστε την τελευταία με όρους ιουδαϊκής ή καλβινικής ήθικης. Ο συγγραφέας μᾶς ἀπογοητεύει: Ἡ φόνισσα πνίγεται ἄδοξα, καθὼς προσπαθεῖ νὰ φτάσει στὸ ἀσκητήριο τοῦ πατρὸς Ἀκάκιου στὸν Ἄι-Σώστη νὰ ξαγορευτεῖ τὰ ἀνομήματά της – *εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης, κατὰ τὴ θρυλικὴ κατακλείδα*⁵. Ὅλα εἶναι ἀνοιχτά, μετέωρα. Τὸ ἀδυσώπητο ἐρώτημα ἐπανερχεται βασιανιστικά: Γιατί ὁ δημιουργὸς τῆς *Φόνισσας* δὲν προχωρεῖ σὲ ξεκάθαρη καταδίκη της, πρὸς τί ἢ σκανδαλώδης ἄοριстіα, ἀπὸ τοῦ ἀντλεῖ τὸ δικαίωμα νὰ ἀφήνει ἐκκρεμῆ κατὰ συρροὴν ἐγκλήματα παιδοκτονίας καὶ βρεφοκτονίας;

Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι νὰ κατανοήσουμε τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ τῶν κριτηρίων τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὰ δικά μας καὶ πόθεν πηγάζει αὐτή· τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὰ ἀνεξιχνίαστα τῆς δωρεᾶς, τοῦ ταλέντου. Ἡ συνηθέστερη ὁδὸς ἐρμηνείας εἶναι ἡ προσφυγὴ σὲ κοινωνιολογίζουσες ἢ μαρξίζουσες θεωρήσεις, πὺν σχεδὸν πάνε νὰ ἀντιστρέψουν τὰ πράγματα, καταδικάζοντας τὰ ἀθῶα θύματά της σὲ δεῦτερο θάνατο καὶ προσγράφοντας τῆς φεμινιστικὰ τρόπαια νὰ ἀθῶωνουν τὴ Φραγκογιαννοῦ καὶ τοὺς συγγερούς της φόνους ἀθῶων ψυχῶν, διαστρέφοντας βέβαια τὶς πεποιθήσεις καὶ τὴ γραφίδα τοῦ δημιουργοῦ της, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ πρὸ πολλοῦ⁶. Δὲν χρειάζεται ὅμως νὰ ξαναπαραβιάσουμε πόρτες διάπλατα ἀνοιγμένες ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ τελῶνου, τοῦ Ζακχαίου, τοῦ ἀσώτου, τῆς πόρνης, τοῦ συσταυρωθέντος ληστοῦ, ὅπως τὰ συνόπισε ἔξοχα ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰωάννης (Ζηζιούλας) σὲ πρόσφατο δοκίμιό του γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι καὶ τὴν ἠθική⁷. Ὁ γιὸς τοῦ ἱερέα καὶ Οἰκονόμου πάπα-Ἀδαμάντιου δὲν θέλει καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὰ μετὰ θάνατον τῆς γραιίας Χαδούλας τῆς Φραγκογιαννοῦς· μάλιστα ὀρισμένοι ἐπισημαίνουν πὼς τὰ οἰκονομεῖ ἔτσι, ὥστε τὸ παλιρροϊκὸ κύμα πὺν σκεπάζει τὴ φόνισσα νὰ κλείνει πάνωθὲ της ὅπως στὴν τρίτη κατάδυση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Αὐτὰ συμβαίνουν, διόλου τυχαῖα, στοὺς ἀπόκρημνους, σὺν τὴν ἀβυσσαλέα ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρόποδες τοῦ ἀσκητη-

5. Ὁ.π., σ. 520.

6. Περιορίζομαι σὸν δοκίμιό τοῦ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ “Πάνω σ’ ἓναν παράξενο τίτλο” σὸν τόμο του *Δαιμόνιο μεσημβρινό*. *Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα: Γρηγόρης 1978, σσ. 128-145, ὅπου ἀπέναντι στὶς σωστὲς θέσεις τοῦ Κωστή Μπαστιά ἀναιροῦνται νεώτερες φαντασιώδεις ἐρμηνεῖες, συνοδευόμενες κάποτε μὲ ἀκαδημαϊκοὺς ἢ δημοσιογραφικοὺς τίτλους.

7. “Ὁ Ντοστογιέφσκι καὶ ἡ ἠθική”, *Νέα Εὐθύνη*, τεύχ. 3 (2011), σσ. 1-9.

ρίου του "Αϊ-Σώστη, του Ψυχοσώστη Χριστού, όπου η πολυκριματισμένη γραία έπεθύμησε να ξαλαφρώσει στο έξομολογητήριο την ψυχή της, αφού πρώτα είδε άπέναντί της, στις ύστατες στιγμές της, το προικίο της που κατέληξε σε βρόχο, σε "ψήλωμα του νου της".

Έφέτος το Τρίτο Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη στην Αθήνα στράφηκε στο μεταφραστικό του έργο· τονίστηκε συχνά, ιδιαίτερα από τον έκδοτη του αϊτάδελφό μου, πόσο είλκναν τον δεινό μεταφραστή έργα με ανθρώπους γεμάτους πάθια, ακόμη και έγκλήματα, απόκληρους που μέσα τους δεν σβήνει η έλπίδα σωτηρίας⁸. Από Το *Έγκλημα και την Τιμωρία*⁹ έως τον *Μαξιώτη* του Χώλλ Κέιν¹⁰, που διαδραματίζεται στη νήσο Μάν τής ιρλανδικής θάλασσας, και ως τους σκληροτράχηλους πρωταγωνιστές του Φάρ Ουέστ στις *Άργοναυτικές Διηγήσεις* του Μπρέτ Χάρτ¹¹, είναι φανερό ότι ο Σκιαθίτης ένωθε άνετα σε τέτοιες βύθιες καταδύσεις-καταβάσεις – πολύ λιγότερο με την έννοια του φίλμ νουάρ και πολύ περισσότερο με την άμετρη πατερική ψυχογνωσία, την ιλιγγιώδη αιώρηση του Γέροντος Σιλουανού πάνω από την άβυσσο του "Αδη. Έχω τη βεβαιότητα ότι θα έντρουφούσε άπληστα και σε σύγχρονά μας δείγματα, όπως λ.χ. στο συνταρακτικό *Η δύναμη και η δόξα* του "Καθολικού άθέου", όπως δήλωνε ο ίδιος, Graham Green¹²: Έδω ή έν κόσμω Έκκλησία σώζεται διά του μαρτυρίου ενός, κατά τα δικά μας μέτρα, άχρειού δούλου και μάλιστα ιερέα.

8. Έρανίζομαι από την κεντρική εισήγηση του Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, "Μεταφραστικός βίος – ή χαμένος στη μεταφραση", Έταιρεία Παπαδιαμαντικών Μελετών / Μέγαρο Μουσικής (έκδ.), *Γ' Διεθνές Συνέδριο για τον Άλ. Παπαδιαμάντη. Δεύτερος κύκλος* (Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής, 7-8 Οκτωβρίου 2011). Πρόγραμμα, Αθήνα 2011, σ. 5.

9. ΔΟΣΤΟΓΕΦΣΚΗ Θ., *Το Έγκλημα και η τιμωρία*, μτφρ. Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Ίδεόγραμμα 1992.

10. ΚΕΪΝ ΧΩΛΛ, *Ο Μαξιώτης*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Ίνδικτος 2003.

11. ΧΑΡΤ ΜΠΡΕΤ, *Άργοναυτικά διηγήσεις*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Λήθη 1993. Βλ. και τη γλαφυρή ανάλυση του Λ. ΚΑΜΠΕΡΙΔΗ, *Άπό τον Μπρέτ Χάρτ στον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Δόμος, 1992.

12. Το πρωτότυπο *The Power and the Glory* έκδόθηκε στην Άγγλία το 1940 και προκάλεσε έντονες συζητήσεις στη Δύση (στην Άμερική κυκλοφόρησε και με τον τίτλο *Labyrinthine Ways*). Έδω έχουμε υπόψη την έλληνική έκδοση στην άξιομημονένυτη μετάφραση τής Μερόπης Οικονόμου και με πρόλογο του Francois Mauriac, Αθήνα: Έκδόσεις των φίλων 1965. Η κινηματογραφική έκδοχή του John Ford, *The fugitive* (1947), με τον Henry Fonda στον κύριο ρόλο, υπολείπεται πολύ, κατά την κρίση μας, σε ζοφερότητα και υπόγεια ένταση που διατρέχει το κείμενο.

Ἐπιστροφή στὰ σκιαθίτικα ἐδάφη. Ἡ πρωταγωνίστρια τῆς *Φόνισσας* εἶναι ἀρχετυπική καί “παραδειγματική”. Ὁ Σκιαθίτης, ἀριστοτεχνικά καὶ φιλόνηρωπα, στέκεται ἓνα βῆμα δῶθε ἀπὸ τὸ σωτήριο *Μνήσθητί μου, Κύριε*. Ἡ ἐπιθυμία τῆς Φραγκογιαννοῦς γιὰ λύτρωση ἀπὸ τὰ κρίματά της μοιάζει νὰ μὴ μετουσιώθηκε σὲ ὁμολογία μετάνοιας, ὅμως ἡ κρίση του εἶναι πὼς ἡ δύστυχη γριά βρῖσκεται μετέωρη, μὲ ἀνοιχτὰ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα. Μπορεῖ ἡ Φραγκογιαννοῦ νὰ εἶναι ἀπελπισμένη πὼς δὲν θὰ ξεφύγει ἀπὸ τοὺς διώκτες της χωροφύλακες, μπορεῖ ὁ δημιουργὸς της νὰ τὴ βάζει νὰ συντριβεται ἀπὸ τὴν ὑπέριστη φύση, ἀλλὰ ὄχι νὰ αὐτοκτονεῖ· δὲν φαίνεται νὰ τῆς περνᾷ ἀπὸ τὸ νοῦ κάτι τέτοιο. Ὁ θεολόγος ἐκδότης τοῦ Παπαδιαμάντη Δημήτριος Μαυρόπουλος ὑπομνηματίζει προσφυνῶς, πὼς “ἡ Φόνισσα, ἀκόμη καὶ μέσα στὴ σύγχυσή της, θέλει νὰ σωθεῖ”¹³.

Μιὰ ἄλλη ὄψη τῶν ὀριακῶν αὐτῶν καταστάσεων δίνεται στὴν τολστοϊκὴ *Ἄννα Καρένινα*¹⁴: Λυγώντας κάτω ἀπὸ τὶς ἐνοχές της ἡ ἡρώιδα αὐτοκτονεῖ· μολαταῦτα τὴν τελευταία στιγμή, θανάσιμα τραυματισμένη, κάνει τὸν σταυρὸ της καὶ προφταίνει μετὰ τὸ μοιραῖο χτύπημα νὰ ζητήσῃ συγχώρηση ἀπὸ τὸν Θεό. Πάλι ἀναδύεται τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα: Μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς κατηγορηματικὰ σ’ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀπελπισμένους μιὰν ἀκτίνα φωτός, ἐλέους;

Ἡ Ἐκκλησία ἀριθμεῖ λεγεῶνες περιπτώσεων, ὅπου ληστὲς –κυριολεκτικοὶ καὶ μεταφορικοὶ– προηγοῦνται τῶν λοιπῶν στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. *Οὔτε ἡ κρίσις ἀνέλεος οὔτε ὁ ἔλεος ἄκριτος*, παρηγοροῦν οἱ Πατέρες¹⁵. Ἡ ἀνέλεη κρίσις καὶ κατὰκριση προσωποποιήθηκε στὸν πρεσβύτερο ἀδελφὸ τοῦ ἀσώτου κατὰ τὴ συνηθέστερη κληρυματικὴ ἐκδοχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία συμβολίζει τὸν δυσήνιο Ἰσραήλ, πού ἐν ὀνόματι τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου ἀρνεῖται νὰ συμμετάσχει στὴ χαρὰ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. “Ὅμως τίποτε δὲν εἶναι μονοσήμαντο, καταπῶς μαρτυρεῖ ἄλλη φωνὴ ἀπὸ τὴν ὑμνολογία, βάζοντας στὸ στόμα τοῦ Πατέρα (τοῦ Ἐπουράνιου) τὰ ἀκόλουθα παρακλητικὰ λόγια πρὸς τὸν πρεσβύτερο γιό του, ὥστε νὰ ἐπέλθει τὸ πανευφρόσυνο τέλος:

*“Ὅθεν σὺν ἅπασιν, υἱέ, τοῖς εἰς τὸ δεῖπνον κληθεῖσιν
εὐφραίνου καὶ μελώδει μετὰ πάντων τῶν ἀγγέλων”*

13. *Διερχόμενοι διὰ τοῦ ναοῦ*, Ἀθήνα: Δόμος 2009, σ. 297.

14. Χρησιμοποιοῦ τὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ τῆς μετάφρασης τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα: Ἄγρα 2010, σ. 1132.

15. Ἡ ῥήσις φέρεται ἐπ’ ὀνόματι τοῦ Θεοδορήτου Κύρου (περ. 393-466) καὶ συναντᾶται καὶ ἀργότερα.

ὁ γὰρ ἀδελφός σου ἀπώλετο καὶ ἠύρεθη·
οὗτος νεκρός ἦν καὶ ἀπροσδοκῆτως ἀνέζησε”.
ταῦτα οὖν ἀκούσας οὗτος ἐπέισθη
καὶ ἠγαλλιᾶτο μετὰ τοῦ συγγόνου αὐτοῦ καὶ ψάλλων
ταῦτα ἔλεγεν

“Ἀπαντες κράξατε μετ’ εὐφημίας,
ὅτι μακάριοι ὄνπερ ἀφίεται
πᾶσα ἁμαρτία, καὶ ἡ ἀνομία
ἐπεκαλύφθη καὶ ἐξηλείφθη·
σέ εὐλογῶ, φιλάνθρωπε, ὃς ἔσωσας καὶ τὸν σύγγονον,
ὁ τῶν αἰώνων δεσπότης καὶ κύριος”¹⁶.

Ἐδῶ τὸ ἀνείκαστον ἔλεος ὁμιλεῖ διὰ στόματος τοῦ *πρίγκιπα τῶν μελωδῶν* Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τοῦ εὐρυχωρότερου ψαλμωδοῦ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν μοναδικὸ μεταφραστὴ του Ἀρχιμανδρίτη π. Ἀνανία Κουστένη¹⁷. ὅλοι εἶναι δεκτοὶ στὴ Βασιλεία τῆς Χάριτος ἀκόμη καὶ τὴν δωδεκάτην, κατὰ τὴν ἄκρως παραμυθητικὴ ἀναστάσιμη εὐχή.

Αὕτῃ τὴν παραμυθητικὴ γλῶσσα μίλησαν, πρὶν ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, οἱ πρωταθλητὲς τῆς ἄσκησης, τοῦ *Γεροντικοῦ* καὶ τῶν λοιπῶν νηπτικῶν κειμένων¹⁸. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Σκιαθίτη τὸ ἔπραξε κατεξοχὴν ὁ Ντοστογιέφσκι, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν δολοφόνου τῆς ἀποκρουστικῆς γριᾶς τοκογλύφου¹⁹, εἴτε γιὰ τὸν ἀπελιτισμένο ἔρωτα ἐνὸς διὰ Χριστὸν σαλοῦ πρίγκιπα (*Ὁ Ἡλίθιος*), εἴτε γιὰ τὴ βουτηγμένη στὰ πάθη καὶ τὰ κριματά οἰκογένεια τῶν *Ἀδελφῶν Καρα-*

16. ΡΩΜΑΝΟΥ ΤΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ, *Εἰς τὸν ἄσωτον νιόν*, στροφή κα’ 49ου ὕμνου, ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀρχιμ. Ἀναν. Κουστένη, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ*, Ὑμνοί, Ἀθήνα: Ἀρμός³2011, σ. 962-964. Ἄς σημειωθεῖ παρεκβατικά, ὅτι αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ μόνη κυκλοφοροῦσα ἔκδοσις κειμένου καὶ μετάφρασις στὴ νεοελληνικὴ ὄλων τῶν θεωρουμένων ὡς γνησίων ὕμνων τοῦ μέγιστου Ἑλληνοσύρου ὕμνωδοῦ τῆς Ἐκκλησίας.

17. Βλ. τὸν πρόλογο στὴν ἀνωτέρω ἔκδοσις καὶ κυρίως ΑΡΧΙΜ. ΑΝ. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ, *Οἱ πρίγκιπες τῶν μελωδῶν τῆς Ἐκκλησίας μας*, Λευκωσία: Ἀκτὴ 2011, σποραδικά.

18. Πρὸβλ. ὑποσ. 21.

19. Πρὸβλ. τὴν ὑποσ. 9 γιὰ τὴν μετάφρασις τοῦ *Ἐγκλήματος καὶ τῆς τιμωρίας* ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Δὲν θὰ ἐπαναλάβω τὸν κοινὸ τόπο γιὰ τὴν ψυχικὴ συγγένεια συγγραφέα καὶ μεταφραστῆ, τόσο πού ὁ τελευταῖος νὰ ἀποδίδει καλύτερα τὸ ἦθος τοῦ πρωτοτύπου μολονότι μεταφράζει ἀπὸ τὰ γαλλικά, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες μεταφράσεις ἀπευθείας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πού ἀγνοοῦν ὡστόσο τὴν ἐνδοχώρα τοῦ μεγαλοφυοῦς ὀρθόδοξου Ρώσου· πρὸβλ. βιβλιοκρισίαν τῆς μετάφρασις ἀπὸ τὸν Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Παπαδιαμαντικά τετράδια*, τευχ. 2 (Φθινόπωρο 1993), σσ. 193-203.

μάζωφ. Καί αὐτὸς ἀσπάζεται τὴ σωτήρια διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀμετανόητο αὐτόχειρα ὀρθολογιστὴ τῶν *Δαιμονισμένων*, πού βάζει τὸ ὑπερφιάλο Ἐγὼ του στὴ θέση τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνοίγει τὶς πύλες τῆς κολάσεως, καὶ στὸν μετανοοῦντα ἐγκληματία πού βιάζει ἀπολυτρωτικὰ τὴ θύρα τοῦ Παραδείσου. Ὁ κατευθείαν ἀπόγονος τοῦ Ντοστογιέφσκι, ὁ Ἀντρέι Ταρκόφσκι (1932-1986)²⁰, θὰ τὸ ἐπαναλάβει στὸ κύκνειο κινηματογραφικὸ ἄσμα του, στὴ *Θυσία* (1986), μετουσιώνοντας ἀριστοτεχνικὰ μιὰ διήγηση ἀπὸ τὸ *Πατερικόν*²¹.

Τὴ φιλάνθρωπη στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι στοὺς ἀπόκληρους ἥρωές του τὴν εἰσπράττει ὡς παραμυθία ὁ ἀναγνώστης. Σωστὰ θυμίζει σύγχρονός μας Λευίτης τὴ μαρτυρία γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους τῶν ἀπάνθρωπων ταγμάτων ἐργασίας τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας, πού ἀναψύχθηκαν στὰ βάσανά τους ὅταν ἄκουσαν ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ παπαδιαμαντικὸ διήγημα *Ἐπὶ τὴν βασιλικὴν δρῦν*²², καταθέτοντας παράλληλα καὶ τὴ δική του μαρτυρία, πῶς ἀποτράπηκε ἀπὸ τὴν αὐτοχειρία ἓνας καταπελισμένος διαβάζοντας τὸν *Λαμπριάτικο Ψάλτη*²³! Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅποτε ἀντιμετωπίζει τέτοιες ὀριακὲς καταστάσεις²⁴, γράφει εἴτε μὲ συμπάθεια εἴτε ἀπὸ ἀπόσταση, πάντως ὄχι μὲ κατάκριση

20. Προσεγγίσεις τοῦ ἔργου τοῦ Ταρκόφσκι ἀπὸ ὀρθόδοξη σκοπιὰ γνωρίζω λίγες, μὲ συστηματικότερη τοῦ ΣΩΤ. ΓΟΥΝΕΛΑ, *Ταρκόφσκι, ἓνας νοσταλγὸς τοῦ Παραδείσου*, Ἀθήνα: Διάπαινος 1989, 2002. Ἐνδιαφέρον ὕλικὸ στὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδ. Manifesto, τεύχ. 11 (Χαλκίδα, ἄνοιξη – θέρος 2007): μνημονεύεται καὶ ἡ ποιητικὴ σύλληψη τοῦ ΔΗΜ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνάστασις τοῦ Ἀνδρέα Ταρκόφσκι*, Ἀθήνα: Ἐρᾶτὸ 2008. Ἐλάχιστες νύξεις ἀπὸ πλευρᾶς μας: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜ. Δ., “Ἱστορία καὶ Ἐσχολογία στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ τέχνη. Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐποχὴ μας”, ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Μ., ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ ΓΡ. (ἐπιμ.), *Ζ’ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Κομοτηνὴ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας). Κεντρικὲς εἰσηγήσεις, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἐρευνητικὰ – μεταπτυχιακὰ προγράμματα*, Κομοτηνὴ 2011, σ. 96.

21. Γιὰ τὸ *Πατερικόν* ἢ *Γερωνικόν* ἢ *Ἀποφθέγματα Πατέρων* κ.λπ., συλλογὴ ἱστοριῶν καὶ ἀποφθεγμάτων κυρίως Πατέρων τῆς ἐρήμου πού ἄρχισαν νὰ σχηματίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., βλ. λήμμα “Ἀποφθέγματα Πατέρων”, *ΘΗΕ*, τόμ. 2, σσ. 1233-1238 καὶ ἐκτενέστερα ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝ., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Γ’, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 150-176, τόμ. Δ’, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 410-417.

22. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΑΝ. ΚΟΥΣΤΕΝΗ, *Παπαδιαμαντικοὶ Λόγοι*, Λευκωσία: Ἀκτὴ 2006, σ. 12. Τὸ διήγημα στὰ *Ἄπαντα*, ὅ.π., τόμ. 3, σσ. 327-331.

23. ΚΟΥΣΤΕΝΗ, ὅ.π.

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὰ διηγημάτα του “Τὸ Νηοὶ τῆς Οὐρανίτισσας”, *Ἄπαντα*, τόμ. 3, σσ. 383-388, “Ἐρμη στὰ ξένα”, *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σσ. 77-84, τὸ ἡμιτελὲς “Ὁ αὐτοκτόνος”, αὐτόθι, σσ. 629-634.

τοῦ δυστυχοῦς θύματος· μνημονεύω τὴ διάκριση συγχρόνου μας ὀσιοθέντος ἀσκητοῦ, καταγραμμένη διὰ χειρὸς Ζήσιμου Λορεντζάτου: *Τὰ παπαδιαμα- ντικά σύνορα «μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης» τὰ προσδιό- ρισε, μὴ γιὰ πάντα, μὲ τὴν πνευματικὴ φρονιμάδα του, ὁ Ἁγιορείτης ἀσκητὴς Παῖσιος, ὅταν τοῦ ζητήθηκε, ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους, ἡ γνώμη του γιὰ τὴν ἀπόφαση ἐνὸς παπᾶ, σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Μακεδονίας, νὰ μὴ διαβάσει τὴ νε- κρώσιμη ἀκολουθία σὲ ἓνα κοριτσάκι ποὺ κρεμάστηκε ἀπὸ ἓνα δέντρο, ἐπειδὴ σκοινιάστηκε ἡ γίδα τους –ἐκεῖ ποὺ τὴ βόσκαγε τὴ βρῆκε πνιγμένη– καὶ τὴν εἶχε φοβερίσει ἀπὸ τὸ πρῶν ὁ πατέρας της πῶς, ἂν δὲν πρόσεχε καὶ πάθαινε τί- ποτα τὸ ζωντανό, θὰ τὴν κρεμοῦσε: –«Καλὰ ἔκανε ὁ παπάς», εἶπε ὁ πάτερ Παῖσιος, «ποὺ δὲν τὸ διάβασε (τὸ κοριτσάκι)· καλὰ ἔκανε καὶ ὁ Θεὸς ποὺ τὸ πῆρε στὸν Παράδεισο!»²⁵.*

Ἄλλης τάξεως ἥρωες τοῦ σπλαχνικοῦ Ἀλέξανδρου εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς κατατυραννεῖ ὁ ἔρωτας, εἴτε διότι τὸ ἵνδαμά τους εἶναι ἀπρόσιτο εἴτε γιὰ τὸ προσεγγίζουσαν μὲ νοσηρὴ ιδιοτέλεια. Στὴν πρώτη περίπτωση βρίσκεται ὁ μπαρ- μπα-Γιαννιὸς ὁ “Ἐρωτας” μὲ τὴν ἄκαρδη μυλωνοῦ στὸν *Ἐρωτα στὰ χιόνια*²⁶, στὴ δεύτερη ὁ νεαρὸς Γιωργῆς τῆς Μπούρμπαινας μὲ τὴ νεαρὴ Ἀρχοντῶ καὶ τὸν ὑπερήλικα σύζυγό της στὸν *Ἐρωτα - Ἡρώα*²⁷. Θὰ σταθῶ μόνον στὸν πρῶ- το²⁸. Ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς δὲν τρέφει αὐταπάτες οὔτε γιὰ τὸ παρελθόν του, ποὺ τοῦ τὸ καταβρόχθισαν πληρωμένες ἀγκάλες στὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου, οὔτε γιὰ τὸ μαῦρο καὶ ἄραγλο παρόν του, καθὼς μεθαίει καὶ σέρνεται παραπατώ- ντας στὰ χιονισμένα σοκάκια τῆς πολίχνης. Λόγος μετάνοιας δὲν ἀκούγεται ἀπὸ τὸ στόμα του, μόνον λόγια ἀσύνδετα, ὑποβρύχια, παραπονεμένα, σὰν ρε- μπέτη, γιὰ τὴ σκορπισμένη του ζωὴ καὶ προπαντὸς γιὰ τὸ ἀπλησίαστο ἀντικεί- μενο τοῦ πόθου του, ἕως ὅτου κυλιστεῖ στὸ χιονισμένο σάβανό του. Γιὰ ἄλλον συγγραφέα ἢ ἱστορία θὰ τελείωνε ἐκεῖ ἢ μὲ πιὸ ἄσπλαγχο τέλος - θυμίζω τὸν *Καπετὰν Σουρμελὴ τὸν Στουραῖτη* τοῦ συμπατριώτη μου Γιάννη Σκαρίμπα²⁹. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὅμως ὄχι πρὶν κάνει τὴ θαυμαστὴ ὑτέρβαση γι’ αὐτὸν ποὺ δὲν ἄντεξε τὴν ἔλλειψη μιᾶς στάλας ἀγάπης:

25. Ἀπὸ τὰ μεταθανάτια *Collectanea*, Ἀθήνα: Δόμος 2009, ἀρ. 459.

26. *Ἄπαντα*, τόμ. 3, σσ. 105-110.

27. *Ὁ.π.*, σσ. 165-182.

28. Γιὰ τὸν δεύτερο πρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Δ., “Δαιμόνιο μεσημβρινὸ ἢ τὸ σταυρο- κόπημα στὴν πύλη τοῦ Ἄδης”, *Δαιμόνιο μεσημβρινό*, ὅ.π. (ὑπόσ. 6), σσ. 79-93.

29. Ἀπὸ τὴν πρώτη του συλλογὴ διηγημάτων *Καῦμοι στὸ Γριπονῆσι*, Ἀθήνα 1930 (βλ. καὶ

Καί ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς ἄσπρισεν ὅλος, κ' ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα, διὰ νὰ μὴ παρασταθῆ γυμνὸς καὶ τετραηλισμένος, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου³⁰.

Ὅσάκις τὸ διαβάζω ὁ νοῦς μου πάει σ' ἓναν διάσημο μπαρμπα-Γιάννη τῶν καιρῶν μας, πού ὑπεραγάπησε τὸν Παπαδιαμάντη, ἴσως γιατί κι ὁ ἴδιος φέρεται νὰ ἔφαγε ξυλοκέρατα χοίρων σὰν τὸν ἥρωά του, ὅπως ὅλοι μας. Πρόσφατα τὸν σκύλευσαν μεταθανάτια, σκαλίζοντας ἄσπλαχνα τὰ ἐσώτερά του γιὰ νὰ τὸν ἐκθειάσουν ὡς πρότυπο “ἀπελευθερωμένου καλλιτέχνη”. Προτιμῶ τὴ μαρτυρία μετὰ διακρίσεως σεβαστοῦ Ἀγιορείτη, ὅτι στὴ μονὴ του ὁ “ἀπελευθερωμένος” δὲν ἔλειψε στιγμή ἀπὸ τὶς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου καὶ κάθε πρωὶ διάβαζε ἀχόρταγα τὸν ἐκτενέστατο *Ἄμωμο* (119ο ψαλμό)!³¹

Κλείνω μὲ μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παπαδιαμαντικὴ παραμυθία. Ἀρκετὲς δεκαετίες εἶχα νὰ συναντήσω συμφοιτητὴ μου· πληροφοροῦμην ἀπὸ τὸν Τύπο τὴν καριέρα του στὴν πρωτοπορία τῆς “ἀπελευθερωμένης λογοτεχνίας”, διανθισμένη κάποτε μὲ προκλητικὲς κορῶνες. Σὲ διάλεξι πού ἔδινε κορυφαῖος, γλαφυρὸς παπαδιαμαντιστής, κάθισα καθυστερημένος πίσω-πίσω στὴν κατάμεστη αἴθουσα. Τράβηξε τὴν προσοχή μου ἓνας σχετικὰ ἀπομονωμένος σὲ μιὰν ἄκρη, προσηλωμένος στὸν ὁμιλητὴ καὶ πού ἔκλαιγε σιγαλὰ στὴ διάρκειά τῆς ὁμιλίας. Σηκώθηκε στὸ τέλος νὰ φύγει, γύρισε τὸ πρόσωπό του – τρόμαξα νὰ τὸν ἀναγνωρίσω, ἀλλοιωμένον ἀπὸ τὴ μάστιγα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὅχι πολὺ καιρὸ μετὰ ἀναπαύθηκε.

Ἡ παραμυθία τῆς φωνῆς τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως καὶ τοῦ τριτεξαδέλφου του, μοναχοῦ Ἀνδρόνικου καὶ κατὰ κόσμον Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη, δὲν εἶναι θέμα μόνο λογοτεχνικοῦ ταλέντου ἢ γλωσσικῆς ιδιοφυΐας, ὅπως τὸ ἔχει τελεσί-

ἐπανεκδόση, Ἀθήνα: Νεφέλη 1994, στὴ σειρὰ κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Σκαριόμπα ἀπὸ τὴν καθηγ. Κατ. Κωστίου).

30. *Ἄπαντα*, τόμ. 3, σ. 110.

31. Πρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜ. Δ., “Ἐνας Ἕλληνας μπροστὰ στὸ Βυζάντιο: Ἡ πάλι ἀνάμεσα στὶς πνευματώδεις “γῆινες τροφές” καὶ στὴν πνευματικὴ κάθαρση τῶν παθῶν”, εἰς: ΣΑΒΒΑΚΗ ΑΛΕΞ. (ἐπιμ.), *Ὡσεὶ Μύρα. Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989*, Ἀθήνα: Καστανιώτης 1998, σσ. 523-556. Ἐκ παρέργου σημειώνεται ἡ “προοδευτικὴ” ἀντίληψη τεχνοϊστορικοῦ, πού ἀντιμετώπισε τὶς ἀπόψεις μας (ἐμμέσως καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ σεβαστοῦ Ἀγιορείτη) περὶπου ὡς θρησκευτικὴ ἰδεολογία στὸν κατάλογο ἐκθεσῆς *Γιάννης Τσαρούχης 1910-1989*, ἐκδ. Μουσείου Μπενάκη, Ἀθήνα 2010!

δικα πιά ξεκαθαρίσει ὁ ριζιμιὸς Ζήσιμος Λορεντζάτος³². Πάει μακρύτερα, στήν ἡσυχαστική, ἀγιοπνευματική παράδοση τοῦ τόπου του, πού δὲν κλείνει τ' αὐτιά στήν ἐλεήμονα φωνή αὐραῶν λεπτῆς (*Βασιλειῶν Γ'*, ιθ' 12) ἢ, στή σύγχρονή μας γλώσσα, στήν ἐπίμονη ὑπόμνηση τοῦ Θωμᾶ Σ. Ἔλιοτ:

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

ὄχι μ' ἓνα βρόντο μὰ μ' ἓνα λυγμό³³.

Ἡ Ἐνανθρώπιση μᾶς βεβαιώνει, κατὰ τὸν πατερικὸ λόγo, ὅτι Θεὸς ἐνηνθρόπησε ἵνα ὁ ἄνθρωπος Θεὸς γένηται, καλώντας μας σὲ μετάνοια καὶ ἀθανασία. Τολμηρότατα ὁ ἅγιος Ἰσαὰκ ὁ Σύρος μᾶς προτρέπει νὰ προσευχόμαστε ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς δαίμονες νὰ εἰσέλθουν ἐν μετανοίᾳ στήν Ἀγάπη τοῦ Θεοῦ³⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν εὐρυχωρία μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προσευχόμαστε καὶ γιὰ τὴ Φόνισσα καὶ γιὰ ὄλους, ὅσων “ψήλωσε ὁ νοῦς”.

Μνημονεύοντας διαρκῶς τὸν λόγo τοῦ ὀσίου Σιλουανοῦ, στὸ Φοβερὸ Κριτήριο ἄς εὐχόμαστε νὰ μὴ βρεθοῦμε ἀπέναντι στὸν ἐκδικητικὸ Γιαχβὲ τοῦ δυτικoῦ ἠθικισμοῦ ἀλλὰ στὸν Ἐλεήμονα, Φιλάνθρωπο Χριστὸ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Λευκωσία, Πρωτομάρτυρος Στεφάνου 2011

32. Παραπέμπω στοὺς τρεῖς τόμους τῶν *Μελετῶν* του, Ἀθήνα: Δόμος & Μουσεῖο Μπενάκη 1994, 2007, καὶ πιὸ πρόσφατα *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου*, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα: Ἰκαρος 2011.

33. ΕΛΙΟΤ Θ. Σ., “Οἱ κούφιοι ἄνθρωποι” (1925), στὸν τόμο *Ἡ Ἑρμη Χώρα καὶ ἄλλα ποιήματα*, μτφρ. Γ. Σεφέρης, Ἀθήνα: Ἰκαρος 1991 [γ' ἀνατύπωση ὀριστικῆς ἐκδόσεως], σ. 111. Παρεκβατικά σημειῶνω, ὅτι ὁ ἐπίσης Ρωμαιοκαθολικὸς T. S. Eliot ἔχει προσηγηθεῖ ἐδῶ τοῦ Graham Green στήν ἐπὶ κλίση τῆς λειτουργικῆς ἐκφώνησεως “*Ὅτι Σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία [καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα...] (ὁ.π., σσ. 110-111) σὲ πλαίσιο παρεμφερὲς μὲ ἐκεῖνο τοῦ Green, ἡ ὁποία δάνεισε τὸν τίτλο στὸ βιβλίο τοῦ τελευταίου.*

34. Λόγος ΠΑ' (ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, *Τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*, Θεσσαλονίκη 1871 [1995], σ. 381).